

Kísértet, elmélet: Coleridge és Luther

Pascale Ogier: *Szeretnék kérdezni Öntől valamit. Hisz a fantomokban?*

Jacques Derrida: *Nem tudom. Nehéz kérdés. Először is, egy fantomtól kérdezi, hogy hisz-e a fantomokban.*

(*Ghost Dance*, 1983, r. Ken McMullen)

Nehéz anélkül gondolni a reformációra és annak örökségére, hogy ne gondolnánk egy kezdeti formációra, vagy általában a formára, és mindarra, amit a formáról épp a reformáció kritikai hagyománya mond nekünk. Mert semmiféle reformáció – át- vagy visszaalakulás (vagy -alakítás) – nem gondolható el valamely előzetes alak nélkül, melynek minimális formában már kialakultnak kell lennie ahhoz, hogy később magától, avagy valamely kényszerítő erő vagy konok ellenállás hatására át- vagy visszaalakulhasson. De mi egy alak minimális formája? És különösen mi a történelemi alakoké, alakzatoké vagy alakulatoké, amilyen egy korszak, egy helyszín, egy mozgalom, egy neves történelmi személyiség (akit olykor történelemformálónak, s ezért nagy formátumúnak nevezünk), vagy épp egy átlagember, egy névtelen, akit sokadmagával gyakran katonai alakzatokban masíroztat a történelem? S mi a minimális formája a társadalmi formációknak, a politikai berendezkedéseknek, vagy épp az azok vázát adó intézményeknek, például a vallás intézményesült formáinak, nem csupán épületekben testet öltő szervezeteket értve ide, hanem minden olyan rituális gyakorlatot is, amely írott vagy íratlan és többé-kevésbé stabil forгатókönyvek alapján, bizonyos rendszerességgel részt vesz egy ismétlés általi örökítésben? Van-e forma mindezen intézményeken túl, az intézményesülés előtt? Létezik-e intézményen kívüli forma, vagy forma nélküli gyakorlat?

Az alábbi elemzésben az angol romantikus költő, kritikus és exegéta, Samuel Taylor Coleridge kísértetelméletéről lesz szó, és arról a legenda szerint Lutherrel megesett incidensről, melyet maga Coleridge az elmélet illusztratív felvezetéseként elevenít fel, amikor elmeséli, hogy az emésztési, alvási és persze teológiai, s konkrétan fordítási gondoktól elgyötört Luther hogyan is vágta wartburgi fogsága idején tintatartóját az ördöghöz. Luther példaszerű esete és az annak nyomán körvonalazódó kísértetelmélet kínálhat néhány kritikai szempontot a formával (a forma formálódásával és reformációjával) kapcsolatos fenti kérdésekhez.

Mindezekről Coleridge 1809-ben egy hosszabb fejtegetés során, *A barát* (*The Friend*) című folyóiratának 8. számában ír (COLERIDGE 1809, 114–128). Az 1812-es újraközléskor érintetlenül hagyott esszét (*Essay V*) a szerző a folyóirat 1818-as újrakiadásának alkalmával – a szövegrészek témájára és funkciójára tekintettel – három külön esszére bontotta, melyek a *Pihenőhely* (*The Landing-Place*, a továbbiakban: *LP*) című esszésorozat első ciklusának elejére kerültek (COLERIDGE 1818).¹ Az esszésorozat, amint a címe is mutatja, könnyed kikapcsolódást ígér: anekdotikus példák és lendületes elmélkedések segítségével próbálja ellazítani a korábbi cikkek erőpróbáiban megfáradt olvasót, felkészítve őt a további szellemi próbatételekre. A cím magyarázataként maga Coleridge a lépcsősorok közti pihenők képét idézi, ahonnan vissza- és előrepillantunk a megtett és az előttünk álló útra (*LP* 148–149).

Mielőtt a harmadik esszében vázolná kísértetelméletet, Coleridge a másodikban részletes elemző leírását adja Luther legendás látomásának és dühkitörésének, mely egyszerre hivatott megalapozni és szemléltetni a későbbi elméleti vázlatot. A kísértetjárás témaköre azonban már az esszéciklus nyitó darabjában megjelenik, az első esszében ugyanis Coleridge bevezetésül egy átfogó történelmi képletet kínál megfontolásra.

I. Kísértettörténelem (*Pihenőhely*, 1. esszé)

A nyitó esszé a történelem egy általános törvényszerűségét tárja elénk, zenei analógiát híva segítségül. Coleridge a zenei motívumok felidézésének és előrevetítésének technikájára utalva fogalmazza meg a tézist, miszerint a történelemben, miként a zenében is, elemi erejű ismétlődés figyelhető meg, melynek folytán a jövő a múlt visszatéréseként érkezik el. Még olyankor is, ha jellem vagy meggyőződés szempontjából egymástól merőben eltérő, s időben és térben is távol eső alakokat vetünk össze, kirajzolódhat egy kísérteties hasonlóság az illető személyek színre lépésének hatását, körülményeit vagy eszköztárát tekintve. Ezért Coleridge arra a megállapításra jut, hogy a történelmi szereplők egymást idézik, akár spontán hasonlóságból fakadóan (az önmagukra visszaforduló természeti folyamatok mintájára), akár szándékos utánzás eredményeként (ahogyan a múltbeli alakok álarcát felöltő agyafúrt és hiú jövevények teszik).

Ha Coleridge történelmi víziójáról valakinek Hegel vagy még inkább a Hegelt idéző és radikalizáló Marx, nevezetesen a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* ismert nyitánya jutna eszébe („Hegel megjegyzi valahol, hogy minden nagy világtörténelmi tény és személy úgy szólván kétszer kerül színre. Elfelelte

¹ Az 1809-es és az 1818-as kiadások különbségéről lásd GRIGGS, 1938, 36–73. Az eredeti esszé széttagolásának lehetséges politikai vetületéről lásd TIMÁR 2015, 103–104.

hozzáfűzni: egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat [...] Az emberek maguk csinálják a történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és öröklött körülmények között csinálják”), akkor alighanem jó helyen keresgél. Marxnál ugyanis, alig néhány sorral lejjebb, a történelmi példák egyikeként éppúgy Lutherrel találkozunk, mint Coleridge esszéjében. Marx szerint Luther alaposan kivette részét a történelmi halottidézésből és a kísértetek járkáltatásából, midőn „Pál apostolnak álcázta magát” (MARX 1962, VIII, 105). Hogy Luther nagy hatású téziseinek mennyiben lehetett szerepe abban, hogy Marx megírta a maga „Feuerbach-téziseit”, vagy követője, Walter Benjamin úgyszintén tézisekben fejtette ki nézeteit a történelem fogalmáról, annak eldöntését másokra hagyom. Ám akár spontán, akár szándékolt utánzásról van szó, a történelem öniséltő jellege itt is megmutatkozik (Pál és Luther viszonyában éppúgy, mint Luther és Marx vagy Marx és Benjamin között). De megmutatkozik annak az általános coleridge-i tézisnek az érvényessége is, mely a makrotörténelmi képletet, annak kognitív megalapozásaként, az érzékelés szintjén, úgyszólván mikrotörténelmi dimenzióban fogalmazza meg: „a visszatekintés belevegyül a várakozásba [*retrospection blends with anticipation*]” (LP 130). Hogy a múlthoz való viszony (az emlékezet) és a jövőhöz való viszony (a remény vagy félelem) összeolvadásának kísérteties hatásúnak kell lennie, arra az esszéíró már jó előre, a mottóban utal. Coleridge esszéjének mottója egy olyan verskompiláció, mely a betűk dicséretét zengi, arra hivatkozással, hogy a betűk által az élők eleven kapcsolatba léphetnek a múlt és a jövő nemzedékekkel egyaránt. Ám ez a kapcsolat a holtakból „holt-élőt” (*Dead-living*), élőhalottat, a „meg-nem-születettek” (*unborn*) mintájára meg-nem-halt, *undead*, azaz tökéletlenül meghalt, sikertelenül eltávozott, tehát kísértetként visszajáró lényt varázsol.

E kísérteties történelmi ismétlődés illusztrálására Coleridge a reformáció két alakja, Erasmus és Luther mellett ellenpontozásképpen Voltaire-t és Rousseau-t említi, páronként összekapcsolva őket, hogy kettesével afféle történelmi „haláltáncot” járasson velük. Ekként kerül különös párkapcsolatba egymással a „hősi Luther” és az „őrült Rousseau”. Kettejük összevetéséből Coleridge – miközben egy pillanatig sem titkolja az előbbi iránti szimpátiáját és az utóbbitól való viszolygását – nemcsak hatóerejük, retorikájuk és viszonyaik hasonlóságait bontja ki, hanem a természetükben rejlő elemi egyezést is, a közös radikalizmust. Radikális természetüket Coleridge szerint az életüknek olyan bemutatása volna képes igazán érzékeltetni, mely például Luther esetében nem a reformert, hanem az embert célozná, a testi-lelki folyamatok mindennapi közelképét mutatva az olvasónak. Valami effélét kísérel meg ő maga a *Pihenőhely* második esszéjében, gondos analízissal és élénk dramatizálással, bár nem teljesen eredeti módon.

II. Luther fantomja (*Pihenőhely*, 2. esszé)

A második esszé Luther-rajza jelentős részben Jonas Ludwig von Hess hét kötetnyi útleírásainak (*Durchflüge durch Deutschland, die Niederlande und Frankreich*, 1793–1800) Eisenachról szóló fejezetén alapul, s voltaképpen nem is más, mint annak részleges fordítása, helyenkénti átalakításokkal. (Hess, 1793–1800, II, 121–169, különösen: 146–159) Coleridge itt Luther 1521 májusától 1522 márciusáig tartó wartburgi fogságának körülményeiről tudósít (COLERIDGE 2003a). A X. Leó pápa egyházi kiközösítése és V. Károly német-római császár birodalmi átka nyomán életveszélybe kerülő Luthert a wormszi birodalmi gyűlésről való hazatérése során mentő szándékkal raboltatja el III. Frigyes szász választófejedelem, még hozzá úgy, hogy ő (a fejedelem) maga se tudjon róla, a két kijelölt vár (Wartburg és Altenstein) közül melyikbe is kerül az elrabolt reformer, s így az esetleges kérdészködőknek jó lelkiismerettel, eskü alatt felelhessen, hogy nem tud Luther hol-téről. Luther, felismerve elrablójának nemes szándékát – rablás és mentés, börtön és biztonság sajátos összetartozását –, György lovag (Junker Jörg) álnéven, hosszú haját, bajuszt és szakállat növesztve, s előkelő gesztusokat mímelve közel egy évig a wartburgi várúr vendégszeretetét élvezi. Álcájában időnként ki is merészkedik a várból, például hogy Eisenachban könyveket kölcsönözzön. Oly lendületes munkával tölti ezt az időszakot, hogy Coleridge szerint „A reformáció épp e baráti bebörtönzésnek köszönheti Luther legfontosabb munkáinak jelentős részét” (*LP* 136–137; saját ford., vö. *Luther* [a továbbiakban: *L*] 190). Különbféle alkalmi írások mellett az Újszövetség teljes német nyelvű fordítása az, ami e periódus maradandó termékeként keletkezik. A magány és a munka azonban meg is nyomorítja Luthert, akinek szervezete és elméje a beszámolók szerint egyébként sem volt mentes a rémalakok befolyásától. A Biblia értelmezésének és fordításának nehezebb pillanataiban a reformátor szelleme különösen sérülékennyé válik, s az elhatalmasodó baljós képzetek egy-egy alkalommal érzéki valóságként jelennek meg előtte, ami őt magát valós tettekre indítja. Erre hozza példaként Coleridge a híres incidenst, amikor is Luther a megjelenő Sátánhoz vágja tintatartóját, mely állítólag sötét foltot hagy a szoba falán, s évszázadokkal később is rajongók hadát készíti a vár és a toronyszoba kultikus meglátogatására (míg végül valaki ki nem metszi és féltett ereklyeként magával nem viszi az ominózus falszakasz faburkolatát).

Az eset történelmi hitelességének kérdése nem foglalkoztatja túlságosan Coleridge-ot, ami különösen hangzik annak láttán, hogy későbbi elméletét ebből a példából bontja ki. Kinyilvánítja ugyan, hogy nem tartja kizártnak, sőt éppenséggel valószínűsíti és a maga részéről el is hiszi az eset megtörténtét,² de arra nem fordít energiát, hogy tényszerű megalapozással hitelesítsen egy olyan bizonyítékot,

² Coleridge még ebben a személyesnek tűnő állásfoglalásban is Hess gondolatmenetét követi, aki az eset megtörténtét illető kérdésekkel kapcsolatban némi kivárást követően azt írja: „Számos okom van,

amelynek pedig saját későbbi elméletét kellene megalapoznia. Pedig az incidensről igen sok mendemonda kering ahhoz, hogy a források kritikus számbavétele szükségesnek tűnjön: kezdve attól, hogy a tintatartót nem is Luther dobja, hanem egy kíváncsiskodó szerzetes, méghozzá magához Lutherhez, amiért az nem hajlandó türelmesen válaszolni a kérdéseire, azon keresztül, hogy a szerzetesben Luther az ördögöt pillantja meg, és visszavágja hozzá a tintatartót, egészen addig, hogy az ördög búcsúztában még nem áttal odacsinalni a szoba közepére, hosszú napokra éktelen büzt hagyva maga után még ebben a feltehetőleg jól szellőző toronyszobában is³ (vö. MANCHASTER 1992, 139). Ezekkel azonban nem foglalkozik Coleridge. Látszólagos flegmasága mégis magyarázhatóvá válik, ha tekintetbe vesszük, hogy az érvelésben használatos példa (legalább Arisztotelész óta) fiktív is lehet (vö. *Retorika* 1393a–1394a). Meggyőző erejét kevésbé befolyásolja az, hogy valós történelmi eseményt vagy csupán elképzelt történetet elevenít meg. Talált vagy kitalált példaként egyaránt hatékony eszköze lehet az induktív bizonyításnak. S a kétes hitelű incidens nem is más Coleridge fejtegetésében, mint afféle parabola vagy fabula (példázat vagy mese), mely ugyan anekdota is lehet, ám a történelmi hitelesség nem szükséges feltétele a történetmondás retorikai erejének.

Ugyancsak fontos elem Coleridge tálalásában az, hogy a jelenetet a fordítás témakörébe ágyazza, és dühödt fordítói reakcióként ábrázolja. Tudható, hogy Luther az Újszövetség görög eredetiből készült német fordítását rendkívül intenzív munkával, mintegy tíz hét alatt alkotta meg, a wartburgi tartózkodás utolsó hónapjaiban (1521 decemberének közepén látott neki a megfeszített munkának), míg az Ószövetség fordítása jóval későbbre maradt, és a Biblia teljes kiadására csak 1534-ben került sor (FRIEDENTHAL 1983, 367 és 374). Coleridge (Hess nyomán fogalmazott) leírása szerint azonban Luther az Újszövetség fordítása mellett már ekkor az Ószövetség héber eredetijének átültetésével is kísérletezik, mígnem a szöveg egy pontján – talán csekély héber nyelvismeretének is köszönhetően – feloldhatatlan passzussal találja szembe magát (FRIEDENTHAL 1983, 367). Hosszas erőlködés után kénytelen a Szent Jeromos-féle latin fordításhoz, saját „ősi, esküdt ellenségéhez”, a „római Antikrisztust” megtestesítő Vulgatához fordulni segítségért. Legnagyobb döbbenetére a latin változat által adott hagyományos ol-

hogy e kérdésekre igennel felelek [*Ich habe viele Gründe, auf diese Fragen bejahend zu antworten*]” (HESS 1793–1800, 150).

³ Luther egyik életrajzírója motivikusan ideillő megfogalmazást ad arról, Luther hogyan is képzelte a végső küzdelmet az ördöggel: „ha a disputálás nem segít, egyszerűen hátat kell fordítani az ördögnek, s büzt büzzel viszonzni” (FRIEDENTHAL 1983, 357–358). A legenda hitelességével szemben egyébként Friedenthal több érvet is felsorol, egyebek mellett azt, hogy Luther korában a tintát rendszerint asztalhoz rögzített tülökben tartották, így azt Luther nemigen dobhatta el (FRIEDENTHAL 1983, 356). Ez megfontolandó, bár nem hiszem, hogy Luther temperamentuma számára ez komoly akadály lehetett.

vasat e ponton nagyon is hihetőnek hat, amit ő viszont ördögi kísértésként él meg, és ez dühíti fel annyira, hogy a megjelenő démonhoz vágja az asztalon lévő tintatartót, melyet a szöveg egy helyütt „szerzőhöz illő kézigránátként” (*author-like hand-grenado*) aposztrofál (LP 137; saját ford., vö. L 190).

Látom magam előtt [*Metthinks, I see him*] [...] A héber Biblia fekszik előtte, tekintetét erre szegezi, s fejét kézfejére támasztva valami homályos szövegen mereng, melyet az egyszerű paraszt s a szerény kézműves számára szeretne érthetővé tenni úgy, hogy ne vesszen el az ereje, miközben az ő természetes, élő nyelvükbe kerül át. De hát ő sem érti! Sűrű sötétség borítja az eredetit: betűket számlál, szógyököket választ le, faggatja őket, mint egy jóslat közvetítő szellemeit. Mindhiába! A szöveget továbbra is sűrű sötétség borítja, s az értelem egyetlen sugara sem világlik rajta át. Konok, dühös reménységgel régi, átkozott ellenségéért, a Vulgatáért nyúl, a római Antikrisztus áruló cinkosáért, melyet máskor, ha teheti, boldogan elutasít a bálványimádó hazugok miatt [...], de most – ő, a megaláztatás gondolata – ezt kell segítségül hívnia. És mit lát? [*See!*] Az aposztázia szelleme egy olyan kifejezést csúsztatott a szövegbe, mely a tisztítóűz doktrínáját, a Szentek közbenjárását, vagy épp a halottakért való imádság hatékonyságát támasztja alá. S ami a legrosszabb, ez az értelmezés elfogadhatónak tűnik. [LP 140–141; L 193]

A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy a rivális Vulgatával szemben a szövetségesnek tekintett Septuaginta („a hetvenek fordítása”) által kínált görög változat sem kínál kiutat:

Még mindig maradt azonban egy segítség: a hetvenek fordítása. [...] De ezúttal is csalódnia kell! A görög fordító épp e zavaros szakasznál küldte szabadságra a szövegértést, s helyettesítette a tollával. Ó, tiszteletre méltó Luther! Épp annyira lenne könnyű feladat megtérítened Rómát, ideértve a pápát s bíborosainak egész seregét, mint szikrát csiholnod az alexandriai változat szavaiból, a *puszta szavakból*. [LP 141–142; L 194]

A meggyőző rivális és hitvány szövetséges kombinációja az elkeseredettség és bosszúság elegyes állapotába dönti a fordítót. Az erőfeszítésektől elcsigázott, mentálisan és fizikálisan egyaránt legyengült, egyszerre aluszékony és inszomniás Luther a leírás szerint hol elbóbiskol, hol felriad, s állapotát leginkább a félálom és féléberség átmenetisége jellemzi. A leírás szinte tobzódik e félúton-lét megnevezéseiben (*unconscious half-sleep, half-waking state, half-wakening*). Coleridge alvás és éberség „gyors váltakozásaival” (LP 140; L 192), a kettő közötti áttűnés észrevétlenségével magyarázza a dolgokként ható gondolatok megtévesztő erejét: „A szendergés révületébe merül észrevétlen: elméje éber energiáit megőrzi, ami azonban eddig *gondolat* volt, az most [...] *dologgá*, valósággá formálódik és

sűrűsödik” (LP 142; L 194). Itt nem olyasféle álomleírással találkozunk, mint a *Kubla* kánban, amelynek szerzői jegyzete alvás és ébrenlét éles elválasztására épül (COLERIDGE 2003b, 196–197),⁴ hanem egy hallucinatív állapottal, mely éppen zavaros átmenetisége, az érzéki benyomások és a fantazmatikus képek elegyedése miatt válhat a kísértetek és jelenések látásának mintapéldájává. Ebben az állapotban a külvilág érzéki impulzusai összemosódnak az érzékelő alany saját fantazmáival:

Luther, miközben tisztán érzékelt szobáját, íróasztalát, és a munkájához szükséges egyéb kellékeket, úgy, ahogyan azok a valóságban léteztek, az Ördög belső képét is látta, mely élnétségében *külsőnek* mutatkozott [*apparent* Outness], tőle bizonyos távolságra [*distance*] lévőnek aszerint, hogy körvonalai mennyire látszódtak élesen a külső érzékszerveire ható valós tárgyakéihoz képest [LP 140; L 192, ford. mód.].

Luther gondolatai dolgokká válnak e leírás szerint, csakúgy, mint a *Kubla* kánról álmódó Coleridge belső képei is a *Kubla* kánhoz írt jegyzetben, ahol azt olvassuk: „a képek *dolgokként* tűntek elé” (COLERIDGE 2003b, 196). Ám Luther gondolatai nem olyan módon válnak dolgokká, mint Coleridge álmképei. Míg Coleridge álomba szenderülésekor a „mély alvás” (*profound sleep*) az érzékelő apparátus teljes kikapcsolását jelenti („mélyen aludt, már ami külső érzékszerveit illeti”), addig Luther látomása éppen azért lehet a kísértetlátás példaszzerű esete, mert az érzékek valamilyen szinten továbbra is működnek. A „pillanatnyi szendergések” (*momentary slumbers*) közeiben újra és újra percipiálja környezetét, és összedolgozza az álmképekkel: „Fel-felriad [*Repeatedly half-wakening*], de szemei nyomban lecsukódnak, s álmiaihoz a körülötte lévő tárgyak adják a díszletet [*place and scenery*]” (LP 142; L 194, ford. mód.). Környezet és alak, helyszín és esemény, háttér és előtér fantazmatikus egymásra lebegése játszódik le itt. Az érzékelt külvilág afféle belsővé tett vetítővászonként funkcionál, melyre a hallucinatív elme saját képzelt alakjait és történéseit projektálja.

A gondolatok dolgokká válása azonban nem egyszerűen a valóságanyag álomba való beépítését jelenti, hanem legalább annyira lehetővé teszi a fantazmák kilépését is a valóságba. Luther immár nemcsak képzelet, de teszi is azt, hogy az ördöghöz vágja a tintatartót. A képzetek fizikai cselekvésbe fordulása sajátos drámaiságot kölcsönöz a mindaddig állóképszerű jelenetnek.

Nem metaforikus lényeknek tekintette ezeket. Bár valóban költő volt [...], képei annyira életszerűek voltak, hogy magát a költőt is maguk alá gyűrték. *Megszállott*

⁴ Olvasatom ezen a ponton eltér Timár Andrea elemzésétől, mely nem tesz különbséget álomlátás és hallucináció között, és a Luther-esszében leírt látomást a *Kubla* kánhoz írt jegyzetben említett álomhoz hasonlítja (vö. TÍMÁR 2015, 91).

volt, mintha tőle független elemek kerítették volna hatalmukba: költeményeit nem írta, hanem *megcselekedte*. A Biblia szellemi, ám korántsem jelképes [*figurative*] fegyverzet volt a számára... [LP 140; L 193].

Luther dramatikus költészetének e híressé vált megfogalmazása – tetszik, nem tetszik – szintén Hess termékeny hatásának mondható (ma inkább plagizálásnak mondanánk). Hessnél közel ugyanezt olvassuk: „Nem írta, hanem cselekedte a verseket [*Er schrieb nicht, er that Gedichte*]” (Hess 1783–1800, II, 151). Figyelemre méltó eltérésnek tűnik ugyanakkor, hogy míg Coleridge írása Luther egyéni lelki folyamataira helyezi a hangsúlyt, Hess a költészet általános jellemzésének és felértékelésének kontextusába helyezi a mondatot: „A költő számára minden eleven... A költészet napjainkban csak afféle játék a képzelőerő számára; hajdan első volt az összes tudomány közt [*Dem Dichter ist alles lebendig... Die Poesie ist in unsern Tagen nur ein Spiel für die Einbildungskraft; einst war sie unter allen Wissenschaften die erste*]” (Hess 1783–1800, II, 151–152). A 18. századi nyelvfilozófiák ismert motívuma sejlik fel itt: mivel a költészet alapelemei (az alakzatok és trópusok) minden megismerési vagy gondolkodási folyamatnak eleven részét képezik, ezért a költészet nem pusztán esztétikai játékszer, hanem episztemológiai vállalkozás, minden tudomány kezdeténél jelen van, s ilyen értelemben első minden tudomány között, mivel mindenféle tudományos felfedezés lehetőségfeltételét képezi.

Ha az elbeszélt jelenetről az elbeszélés módjára fordítjuk tekintetünket, a drámaiság egy elemibb szintje is felfedezhető. A Coleridge által használt „narratív jelennek” köszönhetően ugyanis az elbeszélő (s vele az olvasó) hasonlóan látomásos helyzetbe kerül, mint az elbeszélt jelenetben maga Luther. A narrátor mintegy megismétli Luther hallucinatív gesztusát, amikor maga előtt látja azt, ahogy Luther maga előtt látja az ördögöt: „Látom magam előtt, ahogy ott ül wartburgi szobájában...” (LP 140; L 193). Az angol szövegben itt egyrészt a bizonytalanság mozzanata is jelen van (*Methinks, I see him... – „Úgy rémlik, látom magam előtt...”* vagy *„Mintha látnám magam előtt...”*); másrészt a narratív jelen használata, az elszaporodó felkiáltásokkal és egyéb improvizatív hatású stiláris elemekkel („látom... most... ó... lám!” – *I see him... Now... O... See!*) – kell-e mondani? – szintén Hesstől kerülnek át Coleridge szövegébe: *Ich seh' ihn... Jetzt... o... Siehe!* (Hess 1783–1800, II, 157–158). Coleridge szövegének talán leginkább kísérteties dimenzióját nem a leírt jelenet (Luther látomása) adja, de még csak nem is a leírás módja (a narráció látomásos jellege), hanem az, ahogy e kettőben Hess szövege „visszajár” – még a személyes hangütés és érzelmi felindulás olyan „romantikus” pillanataiban is, amikor a legkevésbé számítanánk rá.

III. Coleridge kísértetelmélete (*Pihenőhely*, 3. esszé)

A drámaiság előbb tárgyalt motívuma köszön vissza a harmadik esszében, ahol Coleridge a „kóros szendergés” állapotát ecsetelve fogalmaz úgy, hogy gondolataink ilyenkor „tökéletesen *drámai*vá” válnak. A fantomok drámai megelevenedése egyszermind a megszólalásukat is jelenti: „a látomás formája” beszélni kezd hozzánk, „oly hangon, mely pontosan annyira hallható, amennyire az alak látható” (LP 145).⁵ Íme, elérkeztünk a forma kérdéséhez, a látható formához éppúgy, mint a hangalakéhoz. Coleridge itt „a belső érzék *optikáján* és *akusztikáján*” keresztül körvonalazza saját „kísértetelméletét” (*Ghost-Theory*).⁶ Az optikai fantomokat hosszabban fejtegeti, részint személyes tapasztalatai alapján, egy optikai allegóriával, részint Luther példájára visszautalva, annak utólagos magyarázataként. Az akusztikai fantomokról analógiás úton, rövidebben ír.

Az elmélet felállításának alapvető célját maga Coleridge a „megvilágításban” (*elucidation*) látja. A fejtegetést nyitó optikai allegóriának azonban nem egyszerűen csak célja a megvilágítás, de legfőbb témája is, amennyiben Coleridge személyes példája a fényviszonyok kérdéskörébe vezet:

Keswicki könyvtárszobám ablaka a kandallóval átellenben van, és arra a hatalmas kertre néz, mely a dombnak, amin a ház áll, egész lankáját elfoglalja. Így azután az üvegen *keresztül* áteresztett fénysugarak (vagyis a kertről, a szemközi hegyekről, valamint a közbeeső hídról, folyóról, tóról és völgyről érkező sugarak) és a *róla* visszaverődők (a kandalló stb. fényei) egyidejűleg lépnek be szemünkbe. Az este közeledtével gyakori szórakozásom volt figyelni a tűz képét vagy tükröződését, mely mintha ott égett volna a bokrokban vagy a fák közt, a kert vagy a rajta túl eső földek

⁵ A harmadik esszét teljes terjedelemben lásd COLERIDGE 2018.

⁶ Hogy Coleridge kísértetelmélete még a romantikakutatók körében sem kellőképp ismert, azt jól mutatja, hogy Orrin N. C. Wang hasonló című tanulmánya, mely – miközben értékes összefüggéseket tár fel a romantikus hagyomány és a jelenkori kritikai gondolkodás között – semmi jelét nem mutatja annak, hogy tudna Coleridge elméleti próbálkozásáról (vö. WANG, 2007). Maga Coleridge egyébként elmélete kidolgozásakor számos olvasmányra építhetett: a német „kísértetirodalomra” éppúgy – Immanuel KANT Swedenborg-esszéjétől (*Egy szellemlátó álmai*, 1766) Friedrich SCHILLER regénypróbálkozásán át (*A szellemlátó*, 1787–1889) Johann Heinrich JUNG-STILLING frissebb elméleti írásaiig (*Theorie der Geister-Kunde*, 1808; *Apologie der Theorie der Geisterkunde*, 1809) –, mint az angol hagyományra: Daniel DEFOE vaskos értekezésétől (*An Essay on the History and Reality of Apparitions*, 1727) John FERRIAR írásaiig (*An Essay Towards a Theory of Apparitions*, 1813). Számos további utalást tartalmaz Terry CASTLE sokrétű és informatív tanulmánya: CASTLE 2011. Castle vonatkozó könyve, melyben az iménti tanulmány is helyet kapott, egy másik fejezetben említést tesz Coleridge esszéesorozatáról, idézve is azt az anekdotát, amelyre hamarosan én is kitérek, s amelyben Coleridge a gyakori szellemlátásra, racionalista alapon, éppenséggel a kísértetek nemlétének legfőbb bizonyóságaként utal: CASTLE 1995.

különböző részein, aszerint, hogy mekkora volt a fény, s amely mégis haloványságának mértékével arányos távolságban és nagyságban rendeződött el a látás valószínű tárgyai között. Mert a sötétség fokozatos beálltával a tűz képe mindinkább összezugszorodott, közelebb került és kivehetőbb lett, mígnem a szürkület tökéletes éjbe hanyatlott, s a külső tárgyak kirekesztődésével az ablak tökéletes tükörré alakult át – leszámítva azt, hogy a szoba oldalsó polcain álló könyveim hátuljára, hogy úgy mondjam, megannyi csillagbetű íródott, több vagy kevesebb aszerint, hogy mennyire volt felhős az égbolt (ilyenkor ugyanis az üveg csak a csillagsugarakat eresztette át). [KJFK 2018/1, 88–89; LP 144–145]

Az itt leírt jelenség köznapi tapasztalat: minden üveglap a fényviszonyoknak megfelelően, az üveg által elválasztott két térrész egymáshoz viszonyított sötétsége vagy világossága szerint egyszerre működhet a fényt áteresztő ablaküveggént és a fényt visszaverő tükörként. Egyenlőtlen fényviszonyok esetén a sötét térrész felől ablak, a világos térrész felől tükör. Ezen a pofonegyszerű elven alapul például a televíziós hírbeolvasás ma már elhagyhatatlan, látszólag ultramodern technológiája, a sugógép.⁷ A láthatóság valamiféle aszimmetrizálódásáról van itt szó, arról, hogy az éjszakai utcáról belátunk a megvilágított szobákba, míg a szobákból nem látunk ki az utcára, hanem csupán magunkat látjuk a tükörré vált ablaküvegben. Illetve speciális esetekben – és valójában ez áll itt Coleridge érdeklődésének fókuszában – a két funkció (ablak és tükör, transzparencia és reflektivitás) összekeveredhet, sajátos érzéksalódást hozva létre. Ilyen speciális eset a szürkület, amikor is a relatív fényerő nem olyan különböző a két térrészben, hogy megtörténjen az aszimmetrizálódás, ezért akár kintről, akár bentről nézünk, jó esély van rá, hogy mindkét esetben egyszerre át is lássunk az üvegen és magunkat vagy saját környezetünket is megpillantsuk benne. Így jelenik meg Coleridge példájában a kandalló lángja alkonyatkor a szemközti domboldalon. A másik speciális eset az, ha jelentős ugyan a relatív fényerőbeli eltérés a két térrész között – azaz verőfényes nappal van (az utcán szikrázó napsütés, a szobában homály), vagy vaksötét éjszaka (kint koromsötét, bent fényár) –, ám a sötét térrészben olyan erős fénypont világít, ami mégis áthatol az üvegen, és elegyedik a világos térrész felől visszaverődő képpel. Erre hozza példának Coleridge az ablakban tükröződő könyvek borítóján vagy gerincén betűként megjelenő csillagokat. Mindkét esetben háttér és előtér, környezet és alak (avagy az antik mnemotechnika nyelvén fogalmazva: helyszín és kép) összemosódásáról van szó, függetlenül attól, hogy melyik a túlnani (át-

⁷ A sugógép ezen elvéről bővebben lásd Jacques DERRIDA *Échographies de la télévision* című interjúkötetéről szóló írásomat (FOGARASI 2007). Arról, hogy a sugógép elve egyszerűsrimd a modern költészeti paradigma elve is lehet, másutt írtam: FOGARASI 2015, 215–218.

eresztett), és melyik az innenső (visszavert), illetve hogy melyik van kívül, és melyik belül.

A személyes tapasztalatból vett képet Coleridge végül lefordítja Luther példájára, hogy ezzel együtt a kép allegorikus értelmét is felmutassa:

Na mármost, helyettesítsük be Luther elméjének fantomját a *visszavert* fény képei-
nek (például a tűz képének) helyébe, a szoba és a bútorzat formáit pedig az áteresztett
sugarak helyébe, s máris hű hasonmását kapjuk a jelenéseknek, és igaz fogalmunk
lesz arról, hogyan látjuk őket együtt valós tárgyakkal. [KJ FK 2018/1, 89; LP 145]

Az allegória szerint Luther számára az érzékek transzparens működése által prezentált külső valóság szolgál helyszínül vagy projekciós felületül az ördög belülről kivetülő alakjának. A belső fantom külső környezetbe ágyazódik. Ez akár fordítva is történhetne, hiszen elvileg fordítva is végbemehetne a keveredés: a valós tárgy is kerülhetne fantazmatikus mezőbe. Az alak és a helyszín összemosódásának ebben a jelenetében azonban nem az a fontos, hogy melyik a külső és melyik a belső, hanem egyáltalán csak az, hogy az egyik kívülről, a másik belülről érkezik, s hogy találkozásuk a külső és a belső kép (transzparencia és reflexió) fantazmatikus eleget hozza létre.

A képek külső és belső forrásának kritikai szétválasztását a nézőpontok burkolt elkülönítése teszi lehetővé. Míg az esszéíró külsőleges nézőpontjából világosan látszódik az elegyedett elemek eltérő származása és eredendő különbsége, addig belülről, a látomás alanya számára a kísértetlátás elemi hatóereje éppen abban rejlik, hogy észrevétlen kontaminációként történik meg, amelyben nemcsak hogy eldönthetetlen, mi alapul külső és mi belső forráson, de egyáltalán fel sem merülnek efféle térbeli (vagy másféle) binaritások. Külső és belső csak kívülről van, belülről nem létezik. S ha ezt komolyan vesszük, akkor már maguknak a nézőpontoknak külsőként és belsőként való elkülönítése is „külsőnek” mutatkozik és irreleváns a vizionáló alany nemcsak külsőnek, de belsőnek sem mondható nézőpontja felől. A kétosztatú logika e ponton mégis annyira uralja Coleridge gondolkodását, hogy fel sem merül olyan tényező, amely megbonthatná ezt a sterilen tökéletes rendszert. Ilyen lehetne bármilyen harmadik elem, például maga az ablaküveg, melynek makulátlan sértetlensége és tisztasága biztosítja, hogy az áttetszőség és visszaverődés ideális, anyagtan médiumaként működhessen, s az áteresztett kinti és a visszavert benti képek elegyedésének interfészeként lehetővé tegye az elemző számára az elegyedés folyamatának megfigyelését és az elegyedett képek analitikus visszavezetését egy eredendő külső és egy eredendő belső forrásra. Bármiféle karcolás vagy maszat megszüntetné ezt a steril anyagtalanságot, előhozná az üveget saját láthatatlanságából, s egy szempillantás alatt demediatizálná a médiumot, megbontva ezzel a kétosztatú rendszert is, melyet e médium paradox módon fenntart. Coleridge számára azonban az üveg nem materializálódik úgy,

ahogy például a vízfelszín M. C. Escher *Három világ* című grafikáján, melyen a vízben úszó hal és a tükröződő fák még mindig túlon túl bináris rendszerét a vízre hullott falevelek bontják meg.

Bár itt nincs hely érdemben kitérni rá, azért érdemes megemlíteni, hogy az áttetsző „valós” és a visszavert „fantom” kettőssége vezérli később Coleridge ismert megkülönböztetését a szimbólum és az allegória között, s áttételesen meghatározza az azok hátterében álló mentális fakultások, a képzelet és a fantázia közötti különbségtételt is. Amikor tehát a kísértetek formálódásának e mostani kifejtésében az üveg két funkciójának keveredéséről gondolkodik Coleridge, egy olyan kontaminációt ír le, mely alapjaiban teszi kétségessé a fenti terminusok elkülönítésére (ahogy ő nevezi: „deszinonimizálására”) irányuló későbbi kísérletek eredményességét. A *Stateman's Manual* (1816), a *Biographia Literaria* (1817) vagy az *Aids to Reflection* (1825) ismert elkülönítési törekvéseivel szemben ekkor még nem sok nyoma van annak, hogy Coleridge törekedne akár a szimbólum és az allegória, akár a képzelet és a fantázia fogalmi szembeállítására, vagy legalább el-entétező használatára, pedig a Luther-esszében mind a négy kifejezés felbukkan.

Az optikai allegóriát követően Coleridge akusztikai példára vált, melyben a patak csobogásából egy barát alakja, pontosabban *hangalakja* sejlik fel, méghozzá sajátosan narcisztikus módon, amennyiben a halló a hangzavarból a saját nevét hallja ki.

Még amikor teljesen ébren vagyunk, olyankor is – amennyiben szorongással tekintünk valami elé – nemde gyakran a természet legzavarosabb hangjait is artikulált hangoknak halljuk? A patakcsobogás például egy pillanatra ama barátunk [*friend*] hangjának tűnik, akire épp várakozunk, és úgy tűnik, mintha saját nevünket kiáltaná, stb. Ezért egy rövid elmélkedés a képzelőerő nagy törvényéről, miszerint a részek hasonlósága rendszerint az egész hasonlóságává alakul, nemcsak elgondolhatóvá, de valószínűvé is teszi azt, hogy maga a tintatartó, valamint a falon lévő sötétszínű kő, melyet Luther mindaddig észre sem vett talán, figyelemre méltó szerepet játszhasson a Gonosz [*Fiend*] és az ő tolakvó látogatását [*visit*] elutasító ellenséges [*hostile*] tett létrehozásában [*KJ FK 2018/1, 89; LP 146*].

Ezt a példát a várakozás két módja vezérli: a barát reményteli és az ellenség félelemmel teli várása. Mindkettő egyaránt lehet szorongásos, hiszen amiatt aggódni, hogy valamilyen örömteli történés bekövetkezzen, éppúgy izgalmi állapot, mint azon aggodalmaskodni, hogy egy fájdalmas esemény elmaradjon. A várakozás e két módjában, iménti hasonlóságuk ellenére, kódolva van nemcsak az, hogy a barát a várakozó alteregója, narcisztikus, belülről kivetült másolata lesz (a halló nevét visszhangzó másik, egy Ekhó egy vak Nárцisz számára), miközben az ellenséges gonosz tényleg valamiféle kívülről megszálló hatalomként érkezik el (elszenvedett külsőségként, egy könyörtelen alteritás „tolakvó” vizitációjaként), hanem eb-

ből következően kódolva van az is, hogy a barát majd vendégszerető, az ellenség pedig elutasító fogadtatásban részesül (már a második esszében is úgy jelenik meg Luther reakciója, mint „ellenségesség a főgonosszal szemben [*hostility against the arch-fiend*]” [LP 137, vö. L 190]). Épp a fentiek folyamányaként azonban, a visszaverődés és átlátszás emez újabb jelene, mely barát és ellenség, *friend* és *fiend* fogalmi elválasztását kívánna alátámasztani (a *The Friend* folyóirat lapjain), maga is zavarossá válik, s vendégszeretet és ellenségesség, hospitalitás és hosztilitás zavarbaejtő összekapcsolódását hozza létre. Erre már a Lutherről szóló második esszé is utalt, a mentő rablás és biztosító elzárás, vagy (ahogy maga Coleridge fogalmazott) a „baráti bebörtönzés” tárgyalásakor. De ideérhető a tintahistóriának az a fentebb említett változata is, melyben egy Lutherhez ellátogató szerzetesről (azaz egy „barátról”) derül ki, hogy maga a Gonosz. S mivel az illető incidens, mint láttuk, egy fordítási jelenet része, e ponton érdemes megemlíteni azt is, hogy amikor Luther később a fordításról írt nyílt levelében saját fordítói gyakorlatának elveit fejtegeti, önkéntelenül is újabb példát ad arra, hogy a domesztikus barát olykor invazív idegenné alakulhat. Mert míg kezdetben saját Újszövetség-fordításának vezérelveként az egyszerű emberek által használt német nyelvet, vagyis az otthonosság elvét emeli ki (és a *sola/allein* betoldása körüli vitában is erre alapozza érveit),⁸ addig a levél egy későbbi pontján, immár az idegen oldalon állva (és Walter Benjaminget megelőlegezve) fogalmaz úgy: „Inkább erőszakot tettem a német nyelven, mintsem eltérjek a szavaktól” (LUTHER 1993, 12). Az idegen szöveg megszeliidítésének és honosításának vágyából, egyik pillanatról a másikra, kíméletlen nyelvi barbarizmus lesz. Visszatérve a kísértetelmélethez, úgy tűnik, ez a lappangó veszély lényegi összetevője a barát alakjának is, ezért a spektralitás motívuma korántsem meglepő módon társul a barátság általános témájához.

Coleridge kísértetelméletében azonban egy konkrét barát alakja is megjelenik, és pedig holtában. Ez a burkoltan jelen lévő, eltávozott, de visszajáró barát nem más, mint Thomas Wedgwood, akit ha név szerint nem is említ a szöveg, ám utal rá mint az érzékeléssel kapcsolatos korabeli kutatások legeredetibb alakjára.

De nincs már közöttünk Ő, ki e gondolatot végigvitte volna [...] Eltávozott az én barátom! az én bőkezű segítőtársam, ki nem kevésbé szellemem jótévője is volt! [...] fáradhatatlan jószággal áradt ki a körülötte lévőknél, miként valamely lakoma ura árad ki rokonai közt saját derűjének napvilágán! [KJ FK 2018/1, 90; LP 146–147]

⁸ „A fordításban mindvégig azon iparkodtam, hogy tiszta és érthető német nyelven szóljak. [...] nem görögül és nem latinul, hanem németül kívántam megszólalni [...] kérdezték meg az anyát otthon, a gyermeket az utcán, az egyszerű embert a vásárban, az ő beszédüket figyeljétek meg, s csak azután kezdjétek a fordításnak, akkor majd megértik és észreveszik az emberek, hogy németül beszéltek velük” (LUTHER 1993, 7–9).

Anélkül, hogy bármi konkrétumot is megtudnánk az eltávozottról, annyit megállapíthatunk, hogy sajátos hasonlóságot mutat a rá emlékezővel. Egy „lakoma uraként”, házigazda szerepkörben látjuk őt, olyan vendéglátóként, aki éppúgy saját hasonmására vár, mint maga Coleridge az előbb elemzett passzusban. Csakis „rokonait” látja szívesen a lakomán, csakis övéi körében jellemzi felhőtlen „derű”. A korábbi passzusban várakozó Nárciszról (Coleridge-ről) itt kiderül, hogy csak egy másik Nárciszra (Wedgwoodra) vár, akinek vendégvárása éppúgy feltételekhez, hasonlósági kritériumokhoz kötött, mint az övé. A korlátozott vendégszeretetet e kettős jelenetében minden csak kalkuláció vagy jövőszámítás. A vendég csak akkor szívesen látott jövevény, ha jókor érkezik, avagy ha a vendégváro al-teregőjaként jön el. Minden váratlanság, minden eltérés megbontja a vendéglátó elme önképét, a vendéglátásban uralkodó tükrös szimmetriát. Maga a Gonosz úgy jelenik meg ebben a rendszerben, mint a váratlanul betoppanó másik, aki éppen kiszámíthatatlanságával lesz elfogadhatatlan és beengedhetetlen. Ennél is fenyegetőbb azonban a coleridge-i gondolkodás peremén felbukkanó lehetőség, a barát és az ellenség alakjának esetleges kontaminációja, mely a szöveg zárlatában akkor állna elő, ha magán Wedgwood alakján belül sejlene fel valamiféle „tolakvó” idegenszerűség, amely domesztikálhatatlanná tenné ezt a rokonnak hitt, barátinak elkönyvelt, az öntetszelgés merő szubsztrátumává (tükröszerű üveglapjává) redukált másikat.

Az 1805-ben 34 évesen elhunyt Wedgwood a fényképezés egyik úttörőjének számított, akinek korai próbálkozásai nélkül elképzelhetetlen lett volna évtizedekkel később a Talbot nevéhez fűződő negatív-pozitív technológia, mely az 1840-es évektől a fokozatosan elavuló dagerrotípiát volt hivatott felváltani. Wedgwood nem egyedül dolgozott. Kutatótársa a vegyész Humphrey Davy volt, akivel egyébként szintén kapcsolatban állt Coleridge, hiszen a költő kísérleti alanyként működött közre a bódultságot okozó dinitrogén-oxid – az előbb vásári mulatságra, később orvosi érzéstelenítésre is használt ún. nevetőgáz vagy kéjgáz – hallucinatív hatására irányuló vizsgálatokban (CASTLE 1995, 178–179). A fényérzékeny felületekkel folytatott kísérletezései során Wedgwood képes volt ugyan negatív képeket, ún. „árnyrajzokat” (*shadowgraph*) készíteni, ám a keletkezett kép fixálására tett kísérletei nem jártak sikerrel.⁹ A fényképezés technikai lehetőségeinek feltárásában Wedgwood ezzel együtt is jelentős szerepet játszott. Az esszéiben mégsem az „árnyrajz” mestereként bukkan fel. Coleridge az érzékelés témájáról előadott újszerű nézetei miatt utal rá. Wedgwood látással és tapintással kapcsolatos fejtegetései 1817-ben posztumusz jelentek meg, jóval Coleridge esszéjének első, 1809-es fogalmazása után. Coleridge a személyes beszélgetésekből nyilvánvalóan jól ismerte a szóban forgó gondolatmenetet, hiszen közeli kapcsolatban állt

⁹ Lásd erről DRAAISMA 2002, 106, valamint GREGORY 2005, 514.

Wedgwooddal, aki nemcsak szellemi, de anyagi értelemben is személyes jótévője volt, hiszen még 1798-ban éves járadékot intézett neki. Az 1817-es tanulmányt előadásjegyzetekből egy ismeretlen állította össze *Vizsgálódás a távolságról való fogalmunk eredetét illetően* (*Enquiry into the Origin of our Notion of Distance*) címmel. Wedgwood ebben az okfejtésben foglalkozott a látással, konkrétan a térlátással vagy mélységérzékeléssel, és ilyen összefüggésben a látásnak a többi érzékhez, elsősorban a tapintáshoz való viszonyával. Szembe kívánt szállni azzal a nézettel, amely a látást csupán a tapintás jelének tekintette, s amely azon az elképzelésen alapult, hogy amit látunk, azt gyakran úgy tekintjük, mint a tapintható közvetett érzékelését, s ilyenformán látás és tapintás között szemiotikai viszony áll fenn.

A vitatott nézetet George Berkeley képviselte *Értekezés a látás új elméletéről* (*An Essay Towards a New Theory of Vision*, 1709) című munkájában. Berkeley ebben a fiataalkori művében megkérdőjelezi a térlátás karteziánus fiziológiai magyarázatát, mely a mélység vizuális érzékelésének képességét a binokuláris látásból vezette le, amit pedig egy botokkal tapogatózó vak ember térérzékeléséhez hasonlított. Arra a kérdésre, hogy önmagában a látás érzéke képessé tesz-e bennünket a tér vagy a mélység – avagy Berkeley saját, később Wedgwood és Coleridge által is használt kifejezésével: a „kívülség” (*outness*) – észlelésére, maga Berkeley Locke-ot követő választ ad. Emlékezetes, hogy a William Molyneux-féle feladványra, hogy tudniillik képes lehet-e a vak, aki egyszer csak látni kezd, pusztán látás alapján beazonosítani a korábban tapintott idomokat (kockát és gömböt), Locke magával Molyneux-val egybehangzóan határozott nemmel felelt (LOCKE 2003, 153–154).¹⁰ Berkeley, csatlakozva ehhez a véleményhez, a látás új elméletében azt igyekszik demonstrálni, hogy a tértapasztatlnak nem a látás, hanem a tapintás az eredendő módja. A látás csak a tárgyak felületi kiterjedéseit (szélességét és hosszúságát) mutatja hűen. A mélységi dimenzió tekintetében csupán a tárgyak látszólagos nagyságával vagy távolságával szolgál, nem a valósággal, mint a tapintás, ezért a látás csakis annyiban válhat térlátássá, amennyiben a látott tárgyak ideái asszociatív úton összekapcsolódnak a tapintott tárgyak ideáival, s így lehetővé válik, hogy a tapintható tárgyak távolságát, nagyságát és helyzetét a vizuális benyomások közvetítésével észleljük. A látás ilyenkor afféle előtapintásként vagy távtapintásként működik, szemiozissá alakul, a tér jelölésévé válik: „az a mód, ahogyan [a látványok] a távolban fekvő dolgokat jelzik számunkra, azonos azzal, ahogyan az emberi érintkezés nyelvei vagy jelei felidéznek valamit” (BERKELEY 1985, 135). A látás életfontosságú funkcióvá lép elő, hiszen az emberi vagy állati szem képessé válik a távolból előre jelezni azt, ami hasznos, vagy épp azt, ami fenyegető. A látványok Berkeley szerint a tapasztalatok esetlegessége alapján önkényes jelviszonyba kerülnek a tapintható dolgokkal, jelölő funkciójuk

¹⁰ Vö. BERKELEY 1985, 103, 126–127, 142–144.

spontaneitása, valamint általános tendenciája és létfenntartó funkciója miatt mégis afféle „természetes” vagy „univerzális” nyelvet alkotnak (BERKELEY 1985, 131 és 135). Berkeley nézeteit összegezve írja Wedgwood, hogy „egyes érzetek képesek nyelvvé válni, amely nyelv más érzetek megjelenítésére és közvetítésére szolgál” (WEDGWOOD 2018, FK 2018/1, 92), s mindez a látás és a tapintás viszonylatában azt jelenti: „Mihelyt tapintás útján megtudtuk egy tárgy valóságos nagyságát, a vizuális vagy látszólagos nagyság merő jellé válik, mely azon nyomban a taktilis nagyságra utal. Ahogy a nyelvben is lenni szokott, az elme átsiklik a jelen, és csakis a jelölt dologra figyel” (WEDGWOOD 2018, FK 2018/1, 92; 2). Noha a vizualitás nyelve – mint minden jelrendszer – saját anyagtalan transzparenciájának és a jelölt tartalom közvetlenségének illúziójával kecsegtet (amikor olyan érzést kelt, mintha láthatnánk a tapinthatót), ez azonban Berkeley szerint merő káprázat csupán, az érzékek közt zajló önleplező szemiozsis csalóka hatása.

Wedgwood kritikai kommentárjának legfőbb célja kivonni a látást a tapintás fennhatósága alól. Ezért igyekszik demonstrálni különféle példákon keresztül, hogy az a jelviszony, amit Berkeley a két érzék között feltételez, valójában egyetlen érzéken, magán a látáson belül is kiépülhet. Szerinte ugyanis a látást elemileg befolyásolják előzetes vizuális tapasztalataink. A friss vizuális impulzusok megidéznek a korábbiakból őrzött emlékképeket, így azok a képzelet útján azonnal rávetülnek a pillanatnyi látványra, és össze is mosódnak vele. Az adott pillanat részleges érzéki benyomása így szinekdochikus jelnek tekinthető, mely saját jelentéseként idézi meg a korábbi benyomások egyesített, egészleges ideáját: „Az érzékelés nyelvvé válik, melynek legfőbb haszna az, hogy előhívja a megfelelő gondolatsort, így az érzékek nemigen vannak intenzív és hosszú használatban, csakis az új tárgyak szemügyre vételekor. Amit érzékelésnek gondolunk, annak túlnyomó része csak azon ideák összessége, melyeket az illető érzékelés felébresztett” (WEDGWOOD 2018, FK 2018/1, 96–97; 9). A látás esetében ez azt jelenti, hogy a tárgyról alkotott többféle nézet együttesen kiadja az illető tárgy alakját, helyzetét és szemtől való távolságát. A látás így nem csupán a felületi, hanem a mélységi távolságok megítélésében is megbízható adatközlővé válik.

Hogy egyáltalán a felületi (síkbeli) és a mélységi (térbeli) irányok, vonalak vagy távolságok miként különböztethetők meg egymástól, azzal Wedgwood nem foglalkozik, noha e szétválasztás önmagában is problematikus voltára a képzőművészeti hagyományban egy egész vonulat hívta fel a figyelmet, olyan alkotók, akik a lineáris perspektíva reneszánsz technikájában nem csupán nagyszerű geometriai vívmányt, de – M. C. Escher munkáit megelőlegezve – látens buktatókat is láttak. A barokk építész Francesco Borromini római Spada-palotabeli mélységnövelő hatású galériaszűkítése, vagy a Római Magyar Akadémia székházaként funkcionáló Falconieri-palotában alkalmazott, hasonlóan csalóka ablakkeret-szűkítései éppúgy említhetők példaként, mint William Hogarth komikus címlapgrafikája Brook Taylor perspektívaelméletének Joshua Kirby-féle 1754-es összefoglalójá-

hoz. Wedgwoodnál nem találunk ezekhez hasonló kritikai reflexiót. Fejtegetése megmarad a Berkeley-féle fogalmi keretben, s felület és mélység problémátlan elválasztásának hitében csakis arra koncentrálna, hogy a látást a felületi távolságon túl a mélységi távolság megbízható érzékeként ismertesse el.

Wedgwood szerint a tárgy különféle nézeteiből pontosan megítélhető a tőlünk való távolsága anélkül is, hogy a tapintáshoz fordulnánk. Sőt, nem pusztán arról van szó, hogy a szem mindezekre úgy szólván önerőből, a tapintásra való hivatkozás nélkül is képes, hanem arról is, hogy a tapintás pedig nem, illetve csak akkor, ha a látás segítséget nyújt neki ebben. Önmagukban a taktilis impulzusok – egyidejű vizuális benyomások vagy korábbról megidézett vizuális emléknymok nélkül – Wedgwood szerint elégtelenek a térélmény vagy mélységérzet alapjául szolgáló minőségek megállapítására. Ezt több példán keresztül hangsúlyozza. Közismert kísérletre hivatkozik, amikor felidézi, hogy a keresztbe tett mutató és középső ujj szögletének megérintése egyetlen tárggyal, ha nem látjuk, olyan érzést kelt, mintha két külön tárgy érne ujjainkhoz két ellentétes irányból. Ki kell nyitnunk a szemünket ahhoz, hogy láthassuk, egyazon tárgy volt az. A nem látott vagy nem ismert testrészek (a hát vagy a belső szervek) megérintésekor ugyancsak gondot okoz a hozzánk érintett tárgy alakjának és pozíciójának észlelése.

A tapintás megbízhatatlanságát próbálja demonstrálni Wedgwood az ún. fantomvégtag jelenségével is (WEDGWOOD 2018, FK 2018/1, 94; 5–6). Az elveszített vagy amputált végtag kísérteties visszajárása (fájása, ficama, görcse, viszketése stb.) régtől ismert jelenség volt, melyet egyik kutatója, Silas Weir Mitchell hozott be a köztudatba 1866-ban egy fiktív, de valósnak ható, mondhatni fantomszerű történettel (MITCHELL 1866). A mára bevetté vált „fantomvégtag” elnevezés is tőle származik, pár évvel későbből. Az illető jelenséget jó fél évszázaddal korábban Wedgwood arra használja, hogy a taktilis érzékelés fantomatikus jellegét (itt konkrétan a lokalizálásra való képtelenségét) demonstrálja vele, s burkoltan rámutasson, hogy nincsen közvetlen, közvetítetlen érzékelésmód – még a tapintás sem az –, mert az elméleti, memorikus, imaginatív, s végső soron nyelvi (szemiózis útján történő) közvetítés által az érzékelés bármely formája képes, sőt kénytelen fantomokat produkálni.

Wedgwoodot kétszeresen is közelről érintette a „fantomvégtag” problémája. Egyrészt azért, mert apja, a híres porcelángyáros, Josiah Wedgwood, akinek egyik lábát kellett amputálni, konkrétan ezzel a problémával küzdött. Másrészt azért, mert Erasmus Darwin, aki apjának kezelőorvosa volt, alapvetően Berkeley hívének vallotta magát – *A természet temploma* című versében a látást „a tapintás néma nyelveként” definiálta (DARWIN 1803, 94) –, és a fantomvégtag jelenségét a tapintásos emléknymokra visszavezetve fogalmazott úgy, hogy „az elvesztett végtag alakjának, helyének vagy szilárdságának ideája asszociatív úton tér vissza” (DARWIN 1794, 28). Wedgwood ezzel szemben a fantomvégtagról is olyan magyarázattal rendelkezhetett, ami a látás közvetítő szerepén alapult. Ilyen vonatkozásban,

eltérő érvrendszerrel ugyan, de megelőlegezte napjaink egyik vezető neurológusának, Vailayanur S. Ramachandrannak az eredményeit. A Ramachandran-féle „tükrödoboz”-terápia a fantomfájdalom csillapításában a látás közvetítő munkájára épít, amennyiben az ellenoldali ép végtag tükörképének segítségével – a taktilis érzékszalódást kihasználva, azt vizuális visszacsatolással megerősítve, majd fokozatosan leépítve – tesz hatékony lépést a végtaghiányos páciens fantomfájdalmainak enyhítése vagy akár teljes megszüntetése felé. (RAMACHANDRAN–BLAKESLEE 1998, 46)¹¹ Ezzel az eljárással a fantom az esetek jelentős százalékában elúzhető, vagyis az eredeti végtag amputációja után maga a fantomvégtag is sikeresen „amputálható”.¹²

Visszakanyarodva Coleridge szövegéhez, a kérdés még mindig az, hogy az elveszített, de fájdalmasan visszajáró „fantombarát” (Wedgwood) alakja vajon mennyiben Coleridge önképének narcisztikus kivetülése csupán. Lényeges mozzanatnak tűnik Wedgwood szövegében, hogy az általa előhozott példatár a fantomlátást zavarba ejtően tág és folytonos spektrumon helyezi el. Példái az egyik oldalon az ismert formájú entitások mindennapi felismerésétől (egy szék, egy ló vagy egy ismerős londoni utca azonosításától) egészen a szakértő pillantásig (a juhász, a tengerész, a vadász vagy a festő átlagon felüli látásáig) terjednek. A másik oldalon azonban a felismerésnek ugyanez az emlékezeti és képzeleti mechanizmusa a félreismerések legalább ennyire széles skáláját eredményezi. Wedgwood éppúgy említ mindennapi apró tévedéseket, mint súlyosabb tévesztéseket vagy a paranoid félelem szélsőséges eseteit. Barátnak nézni egy idegent a kellemetlen tévesztés felejthető esete csupán, ahogy ilyen, ha a távolból szarvascsordának látunk egy juhnyáját. Am ha egy kőben vagy tehénben fehér lepelbe öltözött kísértő nőalakot pillantunk meg, vagy ha mindenütt a rettegett ellenséget véljük felfedezni – ahogy történik ez azzal a fiatalemberrel, aki az elhatalmasodó elmebaj első tüneteként a levágott nádszálakat az arabok lándzsáinak véli –, könnyen a fantázia veszélyes örvénylésében találhatjuk magunkat. Ami itt elgondolkodtató, az nem egyik vagy másik példa önmagában, hanem a köztük való csúszkálás lehetősége, vagyis végeredményben az, hogy a hétköznapi jelentéktelen felismerések vagy félreismerések világából könnyen a szélsőségek régióiba juthat bárki, más szóval az, hogy a szakértelem tiszteletre méltó birtokosai egyazon tengelyen találhatók paranoiás ellenpárjukkal, ami ugyancsak azzal a veszéllyel jár, hogy átcsúszhatnak

¹¹ Lásd még RAMACHANDRAN–HIRSTEIN 1998.

¹² Az orvoslás történetének első sikeres „fantomvégtag-»amputációjáról» lásd RAMACHANDRAN–BLAKESLEE 1998, 49. Itt nincs hely alaposabban betekinteni a fantomvégtag problémája iránti intenzív bölcséleti-irodalmi érdeklődésbe, mely La Mettrie embergépétől Karinthy Frigyes telemediális allegóriáján, Maurice Merleau-Ponty fenomenológiai vagy Thienemann Tivadar pszichanalitikai értelmezésén keresztül mindmáig temérdek elemzést eredményezett, s melyet a modern kognitív tudományok csak tovább gazdagítottak.

vagy átlendülhetnek saját ellenpontjukba. És mivel Wedgwood e példák mind-egyikében ugyanazt a fantomgyártó mechanizmust látja működni, ezért nagyon úgy tűnik, hogy ő maga sem más, mint egy olyan idegen, akiben Coleridge talán túlon túl gyorsan látott barátot, vagyis aki talán nem egészen azt mondja, mint amit Coleridge mondat vele, vagy amit kihall-kiolvas belőle.

Hogy ez lehet a helyzet, arra Coleridge szövegének abból a részletéből következtethetünk, melyben immár nem Wedgwood a téma (név nélkül), hanem egy nagyobb híresség, a felvilágosodás kori német filozófia meghatározó alakja, a Kant-tanár Christian Wolff (ha mai szemmel kissé szokatlan formában is, de néven nevezve: „Wolfe”). Tőle Coleridge – mint másutt is – az alábbi frappáns megállapítást idézi latinul: „In omnem actum perceptionis imaginatio influit efficienter”, azaz „A képzelőerő minden érzékelési aktusba hatólag belefolyik”. A tételmondat idézésének apropójául a kísértetek racionális elhárításának igénye és egy anekdotikus történet szolgál:

Egyszer egy hölgy megkérdezte tőlem, hiszek-e a kísértetekben és jelenésekben. Válaszom igaz volt és egyszerű: *Nem, Asszonyom! Túlon túl sokat láttam abhoz a saját szememmel.* Csakugyan van egy egész noteszom, telis-tele ily jelenségekről szóló feljegyzésekkel; sok közülük érdekes mint tény és adat a pszichológia számára, és értékes anyaggal szolgál az érzékelés elméletéhez, illetve az érzékelésnek az emlékeztetőtől és a képzelőerőtől való függéséhez. „In omnem actum perceptionis imaginatio influit efficienter” – WOLFE [KJ FK 2018/1, 89–90; LP 146].

A Wolff-idézet valójában csak „idézet”: csak idézőjelben és jóindulattal tekinthető tényleges átvételnek. Ismereteim szerint Wolffnál ebben a formában sehol nem szerepel. A tétel a források vizsgálata alapján inkább Coleridge saját alkotású formulájának tűnik, semmint tényleges idézetnek. Wolffnál ezt találjuk: „imaginatio quoque in actum apperceptionis influit”, vagyis: „a képzelet továbbá az észlelés aktusába is belefolyik” (WOLFF 1740).¹³ A megfogalmazás árnyalatnyi torzítása önmagában talán nem érdekes (ahogy Wolff nevének enyhe képlékenysége sem). Apró tünete lehet ez azonban annak az asszimilálási törekvésnek, mellyel a wolffi tételt Coleridge az ész alapú kísértetűzés szolgálatába kívánja állítani, szem elől tévesztve nemcsak Wolff tézisének általánosságát (mindenfajta érzékelési aktusra vonatkozását), de Coleridge saját, az érzékelésnek az emlékeztetőtől és képzelettől való függését felismerő meglátását is, melyet különös módon ugyanitt fogalmaz meg. Hiszen amennyiben ez a függés minden egyes érzéki tapasztalatban szerepet játszik, akkor a fantomlátás mechanizmusa minden egyes látványba beszivárog, és elemi összetevője lesz minden egyes látványnak, sőt nemcsak a látványoknak,

¹³ A Coleridge-féle megfogalmazás Ludwig Philipp THÜMMIG korabeli monográfiájában (*Institutiones philosophiae Wolfianae*, 1725) sem szerepel.

hanem az egyéb érzékleteknek is. S akkor nemigen marad kívülje, ahonnan józan és tiszta pillantást vehetnénk azokra a „noteszba” kíváncsozó patológiás esetekre, melyekben a fantom még egy elborult elme hibás, de talán csak mulékony és javítható termékének mutatkozhat, vagy ha súlyosabb eset is, a dolgok normális menetétől akkor is biztonsággal elhatárolható. Ahogy fentebb Wedgwood, itt Wolff is inkább azt veti fel, hogy az érzékelési folyamatokban mindig van egy imaginatív vagy memorikus elem, ezért az eljövendő egyúttal visszajáró is, mely mindig változva, mindig átalakulva, mutánsként, de egyúttal a múltból visszajáróként is, mutáns kísértet formájában érkezik el.

Néhány évvel később, amikor Mary Shelley egy önálló esszében nekirugaszkodik a kísértetek kérdéskörének (SHELLEY 1996), egy ponton feleleveníti Coleridge anekdotáját, hogy azután a könnyed hártó gesztusra válaszul a kísértetek tiszteletére figyelmeztessen:

Úgy hallottam, hogy amikor Coleridge-ot megkérdezték, hisz-e a kísértetekben, azt felelte, túl sokat látott már ahhoz, hogy bármi bizodalma is legyen valós létezésükben; s a legélénkebb képzeletű személy, akit valaha ismertem, ugyanezt a választ visszhangozta. De amiket láttak, nem valódi kísértetek voltak (elnézést, hitetlenek, hogy így fogalmazok), csak valótlan árnyak vagy fantomok, melyek, miközben elborzasztották az érzékeket, semmilyen más érzést nem keltettek mások elméjében, mint káprázatot, ezért azok úgy tekintettek rájuk, ahogy egy optikai érzéksalódásra tekintenek, melyet szemünkkel igaznak látunk, értelmünkkel pedig hamisnak tudunk. Én más alakokról beszélek [SHELLEY 1996, II, 143].

A kísértetiesség, sugallja Mary Shelley, hatalmasabb és átfogóbb annál, hogysem noteszok lapjain sorakozó patológiás esetek formájában pusztán arra várakozzon, hogy a tudomány eljövendő férfiembere a vizsgálható tárgyak rendjébe sorolja, és a racionális tisztánlátás nevében megpróbálja fényt deríteni sajátos logikájára, verdiktet mondva a gyengébb idegzetűek (zömmel nőpáciensek) jövőbeli kilátásairól. A téma egyik elemzője szerint az efféle pszichologizáló demisztifikálás kezdettől fogva kétes kimenetelű volt, mert miközben a racionalisták a szellemeket a pszichológia tárgykörébe utalták, és hallucinációs gondolatokként kezelték, ez az internalizáció az elme működésének lappangó irracionális muszába torkollott: „aláásta a határt a kísértetlátás és a mindennapi gondolkodás között”, felvetve annak lehetőségét, hogy talán „maga a gondolkodás kísérteties folyamat” (CASTLE 2011). Mary Shelley esszéjének sajátos paradoxona abban rejlik, hogy amikor szembeszáll a kísértetlátást lokális érzéksalódásként elpszichologizáló értelmezésekkel, és „valódi kísértetek” vagy „más alakok” példájának sorával áll elő, akkor éppen azzal, hogy példákat sorol, tulajdonképpen csak újra-elkülöníti és re-lokalizálja a spektralitást. Kérdés azonban, hogy hihetünk-e a kísértetekben mindaddig, amíg tudunk példát hozni rájuk (történelmileg hiteleset vagy hitelte-

lent, megtörténtet vagy fiktívet, találtat vagy kitaláltat). Aki érzi vagy tudja, hogy szellemeket lát, az nem hisz bennük, nem szellemlátó, mert a szellemlátó számára a szellem nem szellem, ebben rejlik hihető volta, és ezért sosem fogja magát szellemlátónak nevezni. A valódi szellemlátó az, aki nem tartja magát annak, aki nem tud beszámolni ilyen tapasztalatról. Elvileg nemcsak Coleridge, de Mary Shelley sem tudhatna róla, hogy szellemet látott. Amit tehát annak tekint, az nem az. A szellemlátás máskor és máshol történik, talán mindig és mindenhol. Mary Shelley nem a példák sorolásakor tűnik igazán komolyan venni a szellemeket, hanem akkor, amikor eljátszik a gondolattal, hogy „a föld sírhely, az égbolt sírbolt, mi meg csak járkáló hullák”, amikor tehát az élet mindennapi, megszokott menetének kísértetiességéről töpreng (SHELLEY 1996, II, 143).

A kísértetek egy jóval későbbi gondolkodója, Jacques Derrida a barátságról értekezve nem véletlenül emlékezett meg épp Mary Shelleyről mint a kísértetek nagy tisztelőjéről: „Tisztelet a kísértetnek [*Respect du spectre*], mondaná Mary Shelley” (DERRIDA 1994, 92). Mert talán épp tőle tanulhatjuk meg felismerni a barátságban rejlő idegenszerűséget éppúgy, mint az idegen szerethetőségét, a barát és az idegen alakjának spektrális keveredését – és elfogadni ezt az elkerülhetetlen keveredést. Ahogy arra Mary Shelley nyomán Derrida rámutat, a kísértet iránti tisztelet (*respect*) anagrammatikusan mindig is benne rejtőzött a kísértetben (*spectre*): „A barátság minden jelensége, minden szeretnivaló dolog és lény a kísértetiességhez tartozik. A »szeretnivalón« itt a kísérteteket értjük, azt, hogy szeretnünk kell a kísérteteket, tisztelnünk kell a kísérteteket [*il faut respecter le spectre*] (tudjuk, Mary Shelley hívta fel figyelmünket arra az anagrammára, mely visszajáráásra készíti – hogy láttassa – a kísértetet a tiszteletben [*le spectre dans le respect*]” (DERRIDA 1994, 320).

Mindez, persze, Coleridge esszéiből is kiolvasható. Hiszen épp Luther példája és Coleridge ellentmondásos elmékedése figyelmeztet rá bennünket, hogy a kísértés nem feltétlenül olyasmi, ami elhatárolható volna a jelenségek normális formavilágától, önálló, tiszta és világos formaként, hanem nagyon is elképzelhető, hogy benne a tapasztalás olyan alapformája dereng fel, amelynek elkülönítése, felismerése és elemző tisztázása épp azért nehéz, mert ha tényleg szakadatlanul működik, akkor példát sem tudunk hozni rá. A róla való elmékedés pedig olyan, mint egy hajó, amelyről nem tudjuk megmondani, lehorgonyzott-e, vagy horgonyát vesztve elszabadult, és csak sodródik, tengeráramoknak kiszolgáltatottan, ismeretlen égtájak felé.

Bibliográfia

- BERKELEY, George (1985), Értékezés a látás új elméletéről, ford. FARAGÓ SZABÓ István, in BERKELEY, George, *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről és más írások*, ALTRICHTER Ferenc (szerk.), Budapest, Gondolat. 37–141.
- CASTLE, Terry (1995), *The Female Thermometer: Eighteenth-Century Culture and the Invention of the Uncanny*, New York – Oxford, Oxford University Press.
- CASTLE, Terry (2011), *Fantazmagória: kísértet-technológia és a modern ábrázolás metaforikája*, ford. FÜZI Izabella, MATUSKA Ágnes és TÖRÖK Ervin, Apertúra, 2011/tél, <http://apertura.hu/2011/tel/castle>.
- COLERIDGE, Samuel Taylor (1809), *Essay V*, *The Friend*, 8, 1809. október 5., 114–128.
- COLERIDGE, Samuel Taylor (1819), *The Landing-Place*, in ROOKE, Barbara E. (szerk.) (1969), *The Collected Works of Samuel Taylor Coleridge: The Friend*, Princeton, Princeton University Press, 127–162.
- COLERIDGE, Samuel Taylor (2003a), *Luther*, ford. TIMÁR Andrea, in PÉTER Ágnes (szerk.), *Angol romantika: esszék, naplók, levelek*, Budapest, Kijárat, 189–195.
- COLERIDGE, Samuel Taylor (2003b), *A Kubla Kán elé írt prózaszöveg*, ford. TIMÁR Andrea, in PÉTER Ágnes (szerk.), *Angol romantika: esszék, naplók, levelek*, Budapest, Kijárat, *Angol romantika*, 196–197.
- COLERIDGE, Samuel Taylor (2018), *Kísértetek és jelenések*, ford. FOGARASI György, *Filológiai Közöny* LXIV, 2018/1, 88–90.
- DARWIN, Erasmus (1803), *The Temple of Nature; or, The Origin of Society: A Poem*, London, Printed for J. Johnson.
- DARWIN, Erasmus (1794), *Zoonomia; or, The Laws of Organic Life*, London, Printed for J. Johnson.
- DERRIDA, Jacques (1994), *Politiques de l'amitié, suivi de L'oreille de Heidegger*, Paris, Galilée.
- DRAAISMA, Douwe (2002), *Metaforamasina: az emlékezet egyik lehetséges története*, ford. BALOGH Tamás, Budapest, Typotex.
- FOGARASI György (2007), *Kísértő közelség: a televízió példája*, Apertúra, 2007/tél, <http://uj.apertura.hu/2007/tel/fogarasi/>
- FOGARASI György (2015), *Nekromantika és kritikai elmélet: kísértetjárás és halottidézés Gray, Wordsworth, Marx és Benjamin írásaiban*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FRIEDENTHAL, Richard (1983), *Luther élete és kora*, ford. TERÉNYI István, Budapest, Gondolat.
- GREGORY, Richard L. (2005), *Accentuating the Negative: Tom Wedgwood (1771–1805), Photography and Perception*, Perception.
- GRIGGS, Earl Leslie (1938), *The Friend: 1809 and 1818 Editions*, *Modern Philology*, 35.4, 1938/május, 36–73.
- HESS, Jonas Ludwig von (1793–1800), *Durchflüge durch Deutschland, die Niederlande und Frankreich*, Hamburg, Bachmann und Gundermann, II, 121–169.
- LOCKE, John (2003), Értékezés az emberi értelemről, ford. VASSÁNYI Miklós és CSORDÁS Gábor, Budapest, Osiris.
- LUTHER Márton (1993), *Nyílt levél a fordításról*, ford. GESZTES Olympia és SZITA Szilvia, Budapest, Magyarországi Luther Szövetség.

- MANCHASTER, William (1992), *A World Lit Only by Fire: The Medieval Mind and the Renaissance*, Boston, Little, Brown.
- MARX, Karl (1962), *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*, in *Marx és Engels művei*, Budapest, Kossuth.
- MITCHELL, Silas Weir (1866), *The Case of George Dedlow*, *The Atlantic Monthly*, XVIII, 105. 1866/július, 1–11.
- RAMACHANDRAN, V. S. – BLAKESLEE, Sandra (1998), *Phantoms in the Brain: Probing the Mysteries of the Human Mind*, New York, William Morrow and Company.
- RAMACHANDRAN, V. S. – HIRSTEIN, William (1998), *The Perception of Phantom Limbs: The D. O. Hebb Lecture*, *Brain*, 121.9, 1998/szeptember, 1603–1630.
- SHELLEY, Mary (1996), *On Ghosts*, in Pamela CLEMIT (szerk.), *The Novels and Selected Works of Mary Shelley*, London, William Pickering.
- TIMÁR Andrea (2015), *A Modern Coleridge: Cultivation, Addiction, Habits*, Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- WANG, Orrin N. C. (2007), *Ghost Theory*, *Studies in Romanticism*, 46.2, 2007/nyár–ősz, 203–225.
- WEDGWOOD, Thomas (1817), *An Enquiry into the Origin of our Notion of Distance. Drawn up from Notes left by the late Thomas Wedgwood*, *The Quarterly Journal of Science and the Arts*, III, London, John Murray, 1817, 2.
- WEDGWOOD, Thomas (2018), *Vizsgálódás a távolságról való fogalmunk eredetét illetően (a néhai Thomas Wedgwood hátrahagyott jegyzetei alapján)*, ford. FOGARASI György, *Filológiai Közlöny* LXIV, 2018/1, 91–99.
- WOLFF, Christian (1740), *Psychologia rationalis*, Frankfurt–Lipcse, 1740 (1734), 20 (1. szakasz, 1. fej. §24).